

حوزه‌های علمیه شیعه و توانمندسازی طلاب در مدیریت بحران

حمیده مخلصی^۱ الهام فؤادیان^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۴

چکیده

یکی از راهکارهای برون‌رفت از بحران، توانمندسازی افراد برای بهبود بخشیدن به اوضاع در هنگام وقوع اتفاقات پرمخاطره است. طلاب حوزه‌های علمیه نیز مانند سایر اقشار جامعه می‌توانند با مشارکت در دو حیطة علمی و عملی در بحران‌ها به دولت و سایر نهادها یاری برسانند. نقش طلاب در مسیر توانمندسازی اجتماعی، فرهنگی و دینی جامعه بسیار حائز اهمیت است. بر این اساس ایجاد زمینه مناسب از سوی حوزه‌های علمیه جهت برنامه‌ریزی و سازماندهی هر چه بهتر فعالیت‌ها و برنامه‌ها به منظور رشد و تعالی طلاب در ابعاد مختلف، ضرورت دارد. مقاله حاضر با هدف «شناخت نقش حوزه‌های علمیه در توانمندسازی طلاب در مدیریت بحران» با روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

واژگان کلیدی: بحران، توانمندسازی، حوزه علمیه، طلاب، مدیریت بحران.

۱. دکترای مدرسی معارف گرایش اخلاق، استاد حوزه علمیه فاطمیه دامغان / Ha.mokhlesi20@yahoo.com

۲. طلبة سطح سه حوزه علمیه فاطمیه دامغان / elhamfoadiyan13@gmail.com

* مخلصى، حمیده و فؤادیان، الهام. (۱۴۰۱). «حوزه‌های علمیه شیعه و توانمندسازی طلاب در مدیریت بحران»، دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه، ش ۱، صص ۱۳۹-۱۶۲.

مقدمه

حوزه علمی، نهاد مذهبی- آموزشی شیعیان برای آموزش و تربیت طلاب علوم دینی است که پس از امامت امامان شیعه و در طول زمان ایجاد و گسترش یافته و دارای کارکردهای آموزشی و تربیتی است. فعالیت‌های این نهاد آموزشی در قرون اولیه هجری، بیشتر محدود به تعلیم و تربیت می‌شد. اما با گسترش این مراکز، فعالیت‌های حوزه‌های علمیه گامی فراتر از آموزش و پرورش گذاشت و در سده‌های اخیر و به ویژه این سال‌ها فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی را نیز به صورت گسترده‌تر انجام می‌دهد طوری که اخیراً این فعالیت‌ها به صورت کمک‌رسانی و مشارکت در امور جهادی و با هدف دستگیری از نیازمندان به ویژه در مخاطرات و حوادث درآمده است.

کاملاً روشن است که تلاش و مشارکت جمعی طلاب در این سال‌ها به صورت چشمگیر افزایش یافته است. اما تردیدی نیست که این تلاش و کوشش باید با برنامه‌ریزی و حساب‌شده باشد تا نه تنها خود طلبه به عنوان امدادگر خسته و ملول نشود بلکه بتواند مددجویان را در همه عرصه‌ها مدیریت و راهنمایی کند. بنابراین یک طلبه پیش از گام نهادن در عرصه فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی باید ابتدا با بحران‌های این راه آشنا شود و آن را به صورت راهبردی مدیریت کند.

برای دستیابی به این مهم، بر حوزه‌های علمیه واجب است که علاوه بر آموزش طلبه‌ها در دروس مختلف حوزوی، آن‌ها را در عرصه‌های دیگر نیز توانمند سازند تا مسیر برای طلابی که فعالیت جهادی دارند آسان شود و آنان بتوانند با به‌کارگیری دانسته‌ها، نیازهای جامعه را برطرف کنند. نوشتار پیش رو با هدف «چگونگی شناخت توانمندی طلاب در مدیریت بحران»، پس از بیان مباحث

۱۴۰

سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

مقدماتی، نقش حوزه‌های علمیه را در توانمندسازی طلاب در دو عرصه علمی و عملی مورد پژوهش قرار می‌دهد.

تاکنون تک‌نوشته‌ها و مقاله‌هایی در زمینه هویت و رسالت طلبگی در امور اجتماعی به رشته تحریر درآمده که از آن جمله می‌توان به کتاب «نقش و کارکرد روحانیت در تحولات اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (ع)» نوشته محمد عباسی و «گذشته، حال و آینده حوزه در نگاه رهبری» نوشته جمعی از نویسندگان اشاره کرد. مقاله «بررسی نقش حوزه‌های علمیه در توانمندسازی طلاب در مدیریت بحران» نوشته خانم مینا شعبانی پس از نگارش این مقاله نوشته شده است که با روش تاریخی و تحلیل اسنادی به نقش طلاب در بحران‌ها پرداخته است.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. توانمندسازی

در تعریف لغوی این واژه آمده است: «قدرتمند شدن، مجوز دادن، ارائه خدمت و توانا شدن». در تعریف خاص نیز گفته شده: «قدرت بخشیدن و دادن آزادی به افراد برای اداره خود و در مفهوم سازمان به معنای تغییر در فرهنگ و شهامت در ایجاد و هدایت یک محیط سازمانی» (دسترنج، ۱۳۸۳، ص ۸۳).

در نگاه دینی، توانمندسازی نه تنها شامل جنبه‌های مادی و متعارف می‌شود بلکه توانمندسازی مادی، اخلاقی، عملی و ظاهری را در خدمت توانمندسازی روحی می‌داند (حیبی، ۱۳۹۵، ص ۲۲۶-۱۹۷).

امام خمینی (ع) و آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه الله) نیز با تأسی به آموزه‌های دینی، به توانمندسازی متعالیه معتقدند که نه تنها دنیا، بلکه بقای ابدی را تضمین می‌کند. همچنین امام خمینی (ع) توانمندسازی را در گرو ایمان به خدا، داشتن اعتماد به نفس، امید به آینده و تکیه بر کیفیت تعریف می‌کند. ایشان با استناد به آیه اول سوره

انسان می‌گوید: «کدام قدرت کامله و رحمت واسعه تو را از آن ظلمت بی‌منتها نجات داد و کدام دست توانا به تو خلعت هستی و نعمت کمال و جمال عنایت فرمود؟» (موسوی خیمنی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۶).

۲.۱. مدیریت بحران

مدیریت بحران اصطلاحی است که تمام جنبه‌های برنامه‌ریزی برای بحران و مرتبط با بحران مشتمل بر فعالیت‌های قبل و بعد از آن را دربرمی‌گیرد. همچنین این اصطلاح به مدیریت دوجانبه مخاطرات و پیامدهای بحران نیز می‌پردازد (بدری، ۱۳۹۷، ص ۵).

مدیریت بحران عبارت است از «فرآیند برنامه‌ریزی مقامات مسئول که با مشاهده و تجزیه و تحلیل به صورت یکپارچه، جامع و هماهنگ با استفاده از ابزارهای موجود تلاش می‌کند از بحران‌ها پیشگیری کنند و یا در صورت بروز آن‌ها در جهت کاهش آثار، آمادگی لازم، امدادسانی سریع و بهبود اوضاع تا رسیدن به سطح وضعیت عادی تلاش کنند» (طوسی، ۱۳۹۱، ص ۱۴).

۲. نقش حوزه‌های علمیه در توانمندسازی علمی طلاب

حوزه‌های علمیه می‌توانند در جهت توانمندسازی علمی طلاب گام‌های زیر را بردارند:

۲.۱. آگاهی بخشی

در این زمینه باید به این نکته اشاره کرد که آگاهی و شناخت، از عوامل تعالی و سازنده بشر به شمار می‌رود و دین اسلام برای بصیرت و آگاهی، ارزش بسیاری قائل است.

انسان، موجودی است مختار و آزاد که نیروی تعقل و اندیشه، او را از دیگر موجودات متمایز می‌سازد. بنابراین او مختار است تا مسیر زندگی خود را انتخاب کند؛ البته باید دانست که لازمه انتخاب صحیح، بصیرت و آگاهی است. در این راستا باید گفت قرآن کریم، حاوی معارف و آموزه‌های تعالی‌بخشی است که به تکامل و سعادت بشری منجر می‌شود.

در آیات ۳ و ۴ سوره علق، پس از سخن گفتن از خدا و انسان، از دانش سخن به میان آمده که نشان‌دهنده اهمیت دانش و آگاهی در قرآن و نیز در زندگی انسان است.

همچنین امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «کسی که به اوضاع زمان خود آگاه باشد، گرفتار هجوم اشتباهات نمی‌شود» (کلینی، ۱۳۶۹، ص ۱۶۴).

امام خمینی علیه السلام نیز در منشور روحانیت به آگاهی طلاب در مسیر حرکت انقلابی اشاره کرده و فرموده‌اند: «[طلاب و روحانیون] در انتخاب مسیر با بصیرت حرکت کنند و خطرها و گذرها و کمینگاه‌ها را بهتر بشناسند» (خبرگزاری رسا، منشور روحانیت، تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۱۲/۳، کد خبر: ۶۷۵۱۷۵).

با این توصیف یکی از رسالت‌های حوزه‌های علمیه آگاهی‌بخشی است که می‌توان آن را در سه بخش اعتقادی، اخلاقی و فقهی بررسی نمود.

۲.۱.۱. آگاهی بخشی اعتقادی

یکی از نیازهای طلاب برای توانمندشدن در مقابله با بحران‌ها ناظر به مسائل اعتقادی است. یک طلبه برای پاسخ دادن به سؤالات فرد و جامعه در بحران‌ها، باید بتواند پاسخگوی شبهات اعتقادی آنان باشد.

از مهم‌ترین مسائل اعتقادی که در بحران مطرح می‌شود مسئله شرور، منجی طلبی و ابتلاء و امتحان انسان است که

در این بخش به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

یک. شرور

یکی از مسائل اعتقادی که انسان در بحران‌ها با آن مواجه می‌شود، مسئله شرور است. با این توضیح که انسان متدین از یک سو به علم و قدرت و خیرخواهی خدا اعتقاد دارد و از سوی دیگر این سؤال برایش پیش می‌آید که ضرورت وجود شرور و حکمت آن از جانب خداوند متعال چیست؟

مقوله شر را می‌توان از بزرگ‌ترین چالش‌ها و از مشهورترین بحث‌هایی دانست که در طول قرون متمادی، مرکز توجه فیلسوفان به ویژه متألهان بوده است. ابن سینا، دانشمند حکیم، شر را این گونه تعریف می‌کند: «شر گاهی وجودی و گاهی عدمی است؛ ویژگی شر وجودی این است که دریافت‌کننده یا شخص مبتلا هر یک از سبب و مسبب را به عنوان دو موجود جداگانه و مرتبط با هم درک می‌کند، مثل دردی که در بدن در اثر اصابت با کسی در موقعیتی غیر قابل انتظار روی می‌دهد. در شر عدمی شخص مبتلا، سبب و مسببی را جدا از یکدیگر درک نمی‌کند، بلکه فقط ملاحظه می‌کند که چیزی را که خیر می‌پندارد و وجودش را مطبوع، نافع و ضروری می‌شمارد فاقد است، مانند ناپینایی، فقر مالی و جهل به علوم مختلف» (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۴۱۵-۴۱۶).

بنابراین یکی از رسالت‌های حوزه، توانمندسازی طلاب و تقویت بنیه اعتقادی آنان برای پاسخ به پرسش‌های مهم در مسئله شر است.

دو. منجی طلبی

یکی دیگر از مسائل اعتقادی که انسان در بحران‌ها با آن مواجه می‌شود، مسئله منجی طلبی است. بشریت امروز پس از تجربه مکاتب و گفتمان‌های گوناگون از کمونیسم تا نظام لیبرال دموکراسی غربی، اومانیزم، سکولاریسم، کاپیتالیسم و ده‌ها ایسم و نحله دیگر در کنار پیشرفت‌های چشمگیر علمی و فناوری، احساس خوشبختی و آرامش نمی‌کند و همواره با بحران‌های متعددی از جمله فقر، اختلاف

طبقاتی، فحشا و گناه، بی‌عدالتی، بیماری، جنگ و خونریزی، سوء استفاده از علم و... دست به گریبان است.

امروز بشر از این همه بحران و چالش، نگران و خسته شده است. از این رو احساس نیاز به یک منجی و دست قدرت الهی و امامت معصوم در همه جوامع بشری احساس می‌شود.

وعدۀ فرج و منجی الهی در همه ادیان وجود دارد اما در منطق اسلام و معارف اهل بیت علیهم‌السلام مسأله مهدویت و منجی‌طلبی، مسأله‌ای کاملاً روشن، عمیق، نظام‌مند، آینده‌ساز و امید بخش است که در مواجهه با بحران‌ها نیازمند فهم درست، جریان‌سازی و فرهنگ‌سازی است که لازم است در اولویت‌های فرهنگی و تبلیغی قرار گیرد.

حوزه‌های علمیه و طلاب نیز در همه دوران‌ها به این مسأله پایبند بوده و به توانمندسازی خود در این زمینه بیش از پیش پرداخته است (برگرفته از پیام آیت‌الله اعرافی به طلاب، فضلاء و مدیران مکرم حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۹/۲/۸).

سه. ابتلاء و امتحان

یکی از مسائلی که در بحران نیاز به آگاهی‌بخشی اعتقادی دارد، مسأله ابتلاء و امتحان است. آزمایش یک سنت همگانی الهی است و تأثیر بسزایی در سعادت و شقاوت و پاداش و کیفر انسان‌ها دارد.

آزمایش الهی از نظر زمان و مکان، دائمی و جهان‌شمول بوده و امری مقطعی و منطقه‌ای نیست؛ به این معنا که تا روزی که دنیایی وجود دارد و نوع بشر در آن زندگی می‌کند، آزمایش الهی هم وجود دارد.

در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که به این امر پرداخته و علاوه بر تصریح به عمومیت ابتلاء در نوع بشر، به آزمایش شدن بعضی از پیامبران الهی علیهم‌السلام و قوم آن‌ها هم اشاره نموده که به نظر می‌رسد بیان این مطلب، قوت قلب و تسکین

مردم باشد تا بدانند که آزمایش الهی، همگانی است و نیز بتوانند همچون پیامبران با استفاده از عوامل بیرون رفت، از آزمایش الهی سربلند بیرون آیند.

اهداف آزمایش را با توجه به آیات قرآن کریم می‌توان این گونه بیان کرد که گاهی برای شناختن، گاهی برای اتمام حجت و گاهی برای تمرین امتحان شونده است (پاکزاد، ۱۳۸۷، شماره ۵۴ و ۵۵).

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «گر چه خداوند به روحیات بندگانش از خودشان آگاه‌تر است ولی آن‌ها را امتحان می‌کند تا کارهای خوب و بد که معیار پاداش و کیفر است از آن‌ها ظاهر گردد» (نهج البلاغه، کلمات قصار، ۹۳).

در این راستا، در بحران‌هایی که برای فرد و جامعه رخ می‌دهد همواره این پرسش مطرح می‌شود که آیا این بحران امتحانی است از جانب خدا یا عذابی از جانب او. بنابراین از دیگر رسالت‌های حوزه‌های علمیه، توانمندسازی اعتقادی طلاب در در زمینه ابتلاء است.

۲.۱.۲. آگاهی بخشی اخلاقی

یکی از مسائل مهم دیگر در توانمندسازی طلاب آگاهی بخشی در زمینه مسائل اخلاقی است. بی‌تردید یک طلبه برای موفقیت در مدیریت بحران، نیاز اخلاقی مدیریتی دارد.

یک. اخلاق مدیریتی

ضرورت مدیریت در زندگی اجتماعی از بدیهیات است و هیچ نیازی به استدلال ندارد؛ زیرا زندگی اجتماعی هر چند در مجموعه‌ای بسیار اندک، بدون داشتن مدیر و سازماندهی خاص، به سرعت از هم می‌پاشد.

با پیشرفت سریع علم و فناوری، نوآوری‌های فراوانی در تمام زمینه‌ها صورت می‌گیرد و در اثر بروز تحولات گوناگون، رویدادهای خوب و بد سریع اتفاق می‌افتد. نرخ رشد و توسعه در گروهی از جوامع با سرعت باورنکردنی افزایش

می‌یابد و این امر موجب می‌شود که برخی جوامع دیگر به سرعت دچار عقب‌ماندگی شوند.

در چنین جهان متغیری، حیات ملت‌ها بدون وجود سلاح علم و تخصص و در رأس آن مدیریت صحیح و مناسب امکان‌پذیر نیست.

بدیهی و روشن است که در برابر مشکلات، بحران‌ها و نابسامانی‌های موجود، راه حلی هم وجود دارد، اما یافتن آن چندان آسان نیست. بلکه تنها به واسطهٔ مددگیری از توانایی‌های مدیریت مطلوب میسر است.

پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ فرموده‌اند که از خطر بروز فقر بر امت بیمناک نیستند بلکه نگرانی ایشان از بابت تدبیر نادرست است.

قرآن کریم ضرورت مدیریت را در موارد گوناگون و با شکل‌ها و شیوه‌های خاصی بیان می‌دارد تا جامعهٔ بشری را به این اصل اساسی متوجه سازد. از جملهٔ این آیات، می‌توان به آیهٔ ۱۲۴ سورهٔ مبارکهٔ بقره و هم چنین آیهٔ ۱۴۲ سورهٔ اعراف اشاره کرد.

با توجه به اهمیت این مسأله، حوزه‌های علمیه از جمله مراکز اصلی تولید و اشاعهٔ دانش دین در جهان اسلام محسوب می‌شوند و نقش حیاتی در پیشبرد سطح علمی جامعه دارند و می‌توانند اقدامات مؤثر و مهمی را در راستای توانمندسازی طلاب انجام دهند.

اخلاق مدیریت دارای مباحث گسترده و فراوانی است که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

دو. شرح صدر

خدای متعال از «شرح صدر» در قرآن به عنوان موهبت عظیم به پیامبر یادآوری می‌کند: «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ» (انشراح/ ۱)؛ آیا برای تو سینه‌ات را نگشاده‌ایم؟

کسی که خداوند سینه‌اش را برای قبول اسلام که همان تسلیم بودن است، گشاده کرده باشد، در حقیقت سینه‌اش را برای تسلیم در برابر اعتقادات صحیح و عمل صالح وسعت داده؛ طوری که هیچ مطلب حق و صحیحی به او پیشنهاد نمی‌شود مگر آن که آن را می‌پذیرد و این نیست مگر به خاطر این که چشم بصیرتش، نوری دارد که همیشه به اعتقاد و عمل صالح می‌تابد.

باید گفت انسانی که خود را به دین و آموزه‌های دینی می‌سپارد با اضافه کردن این آموزه‌ها، عقل فطری و آموزه‌های درونی می‌تواند باورهای آرام‌بخشی پیدا کند که بر اساس این آرامش است که پای در مسیر عمل و اصلاح خود می‌گذارد. او می‌تواند در مواجهه با مشکلات و بحران‌ها بهترین عمل را انجام دهد و باعث آرامش خود و جامعه شود.

به طور کلی می‌توان گفت شرط موفقیت در هر کاری شرح صدر است. اگر مبلغ و معلمی می‌خواهد کار تربیتی اثرگذار انجام دهد نیاز به داشتن شرح صدر دارد (حجت الاسلام عباس صراف، استاد حوزه علمیه، حلم و شرح صدر از لوازم مهم در امر تبلیغ، خبرگزاری رسا).

سه. حسن خلق

حسن خلق یکی از ویژگی‌های ضروری در مدیریت است. مفهوم حسن خلق در سنت اسلامی، در دو دلالت خاص و عام به کار می‌رود. در معنای خاص، حسن خلق بر فضائل اخلاقی ناظر بر مدارا و حسن معاشرت با مردم دلالت دارد و در معنای عام، مراد از آن، مجموعه رفتارهای نیکو و اخلاق پسندیده است.

حسن خلق، به معنای نرم‌خویی، پاکیزه‌گفتاری، گشاده‌رویی و منش زیبا و برخورد پاکیزه با دیگران است (نراقی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۴۳).

بسیاری از رفتارها و اقدامات مدیران، ریشه در اخلاق دارد و بی‌توجهی به آن می‌تواند معضلات بزرگی به وجود آورد.

قرآن کریم یکی از عوامل موفقیت پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت را اخلاق نیک ایشان می‌داند (آل عمران/ ۱۵۹). چه بسیارند مدیرانی که با داشتن خصوصیتی همانند قاطعیت، تخصص، قدرت و آگاهی‌های لازم در سطحی بالاتر قرار داشته‌اند ولی به خاطر عدم رعایت مسائل اخلاقی در حوزه مدیریت، موفقیت مطلوب را کسب نکرده و در نتیجه با ناکامی روبه‌رو شده‌اند. هرگاه اخلاق حسنه در سازمانی جاری شود، مدیران توانایی دیدن چیزهایی را می‌یابند که قبلاً نمی‌توانستند آن‌ها را ببینند. به هر روی نقش حوزه‌ها در این زمینه بسیار مهم و پررنگ است. آنان می‌توانند با سرلوحه قرار دادن پیامبر عظیم‌الشأن اسلام ﷺ گام‌های مؤثری در گسترش دین مبین اسلام بردارند.

۲. ۱. ۳. آگاهی بخشی فقهی

یکی دیگر از مسائل مهم در توانمندسازی طلاب آگاهی بخشی به آنان در زمینه مسائل فقهی است.

کسی که اسلام را به عنوان دین خود برمی‌گزیند باید برنامه‌های آن را به طور کامل در همه قلمروهای زندگی خود بپذیرد و رفتار و عملکرد خویش را مطابق با احکام دین تنظیم نماید. در این خصوص قرآن کریم و روایات ائمه هدی علیهم‌السلام تأکید بسیار نموده و همگان را به یاد گرفتن دین تشویق و ترغیب کرده و آنان را از ضررهای فراوان آشنا نبودن با احکام الهی برحذر داشته‌اند.

امام صادق علیه‌السلام در این باره فرموده‌اند: «فراگرفتن یک حدیث درباره حلال و حرام از شخصی راستگو، برای تو بهتر از دنیا و زر و سیم‌های آن است» (برقی، ۱۴۱۶، ص ۲۲۹).

آگاهی بخشی فقهی به طلاب در بحران‌هایی چون سیل، زلزله و در حال حاضر بیماری کرونا را می‌توان در زمینه‌های نحوه تغسیل اموات، احکام مرتبط با دفن میت و... مطرح نمود.

به عنوان مثال از زمان شیوع بیماری کرونا در حوزه‌های علمیه به طلاب جهادی آموزش داده شد که زمان کار در سالن تطهیر اموات کرونایی در غسل‌خانه‌ها حتماً از لباس‌های ضد آب، ماسک و وسایل حفاظتی فردی استفاده کنند تا ضامن سلامتی خود و اطرافیانشان شوند (خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۵ فروردین ۱۳۹۹).

در همین راستا باید یادآوری کرد که غسل و کفن و نماز و دفن مسلمانان دوازده امامی به هر مکلفی واجب است و اگر بعضی انجام دهند از دیگران ساقط می‌شود و چنانچه هیچ کس انجام ندهد همه معصیت کرده‌اند. بنا بر احتیاط واجب حکم مسلمانی هم که دوازده امامی نیست همین طور است (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، مسئله ۵۴۲).

بنابراین طلاب جهادی باید با آگاهی کامل از احکام و قوانین دین، همیشه با تمام توان پای کار باشند و وظایف خود را به نحو احسن انجام دهند.

۳. نقش حوزه‌های علمیه در توانمندسازی عملی طلاب

یکی از نقش‌های اساسی و مهم حوزه‌های علمیه توانمندسازی عملی طلاب است. توانمندسازی عملی را می‌توان در دو بخش مهارت‌افزایی فردی و مهارت‌افزایی اجتماعی مطرح نمود.

یکی از ویژگی‌های ادیان الهی دستورات خاصی است که در خصوص مهارت و مهارت‌ورزی پیروان آن بیان شده است. یکی از فرازهای زیبای زندگی پیامبر ﷺ توجه ایشان به این مسأله است که: «حلال‌ترین چیزی که بنده می‌خورد ناشی از کسب و کار (تولیدی و مهارتی) است که به دست خود و با دقت انجام می‌دهد» (فیض کاشانی، ۱۳۷۲، ج ۳، ۱۶۵).

مهارت یعنی داشتن توانایی لازم برای انجام صحیح یک کار و مهارت‌های زندگی یعنی توانایی ایجاد روابط بین فردی مناسب و مؤثر، تصمیم‌گیری‌های

صحیح و حل تعارض‌ها و کشمکش‌ها بدون توسل به اعمالی که به خود و دیگران صدمه می‌زند. به طور کلی همه افراد باید مهارت‌های شخصی و اجتماعی را یاد بگیرند تا بتوانند در مورد خود، انسان‌های دیگر و کل اجتماع به طور مؤثر و شایسته عمل نمایند.

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «طالب علم و خواهان تخصص باید خود را همیشه آماده فراگیری نموده و از آموختن و کسب مهارت، ملول و خسته نشود و هر قدر مهارت دارد باز آن را بسیار نپندارد» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ص ۴۸۹).

۳. ۱. مهارت‌افزایی فردی

قرآن بیشتر به فردیت انسان‌ها تأکید می‌کند؛ این که انسان‌ها به صورت فردی، خلق شده و مبعوث می‌شوند و ضمن توجه به محیط اجتماعی باید رشد کرده و به کمال برسند.

مهارت‌افزایی فردی را می‌توان در دوران‌دیشی، مشورت و قاطعیت بررسی و بیان کرد.

۳. ۱. ۱. دوران‌دیشی

دوران‌دیشی و آینده‌نگری از شرایط لازم و اساسی تصمیم‌گیری معقول و منطقی است. در همین زمینه آیات و احادیثی مطرح می‌شود:

- «خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ» (انبیاء/ ۳۷)؛ انسان از شتاب آفریده شده است. به زودی آیاتم را به شما نشان می‌دهم. پس [عذاب را] به شتاب از من نخواهید.

- «وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (قصص/ ۸۳)؛ و فرجام [خوش] از آن پرهیزکاران است.

امام علی علیه السلام می فرماید: «الظَّفَرُ بِالْحَزْمِ، وَالْحَزْمُ بِإِجَالِهِ الرَّأْيُ»؛ پیروزی در گرو تدبیر است و حزم و دوراندیشی در گرو به کار گرفتن فکر» (نهج البلاغه، حکمت ۴۸).
 امام حسن عسکری علیه السلام می فرماید: «همانا دوراندیشی و احتیاط اندازه‌ای دارد که اگر از آن فراتر رود، بزدلی است» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۸، ۳۷۷).

۳. ۱. ۲. قاطعیت

قاطع بودن در «فرهنگ فارسی معین» به معنای با قدرت عمل کردن است.
 آیه شریفه «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً» (مزمّل/ ۶)؛ پس از اشاره به تقویت اراده، از «قاطعیت در گفتار» به عنوان ابزار مهم دیگری که کاربرد مؤثری در موفقیت انبیای الهی علیهم السلام داشته است، یاد می کند.

اراده فولادی و قاطعیت در کلام، دو ابزار مهم و اساسی برای پیشرفت اهداف به شمار می رود. از جمله مواردی که می توان به آن اشاره کرد بیان جملات «ما رأیتُ إلا جَمِلاً» (سید بن طاووس، ۱۳۹۵، ص ۱۶۰) و «ثکلتک أُمکَ یا بنِ مرجانه» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۴۵، ص ۱۱۵) توسط حضرت زینب علیها السلام در مجلس ابن زیاد است که حاکی از قاطعیت آن حضرت در گفتار می باشد. ناگفته پیداست که آن حضرت، این خصیصه را از پدر، مادر و برادران خود آموخته بودند.

با توجه به مطالب بیان شده در موضوعات دوراندیشی و قاطعیت، حوزه‌های علمیه می توانند در توانمندسازی طلاب گام‌های مؤثری بردارند و بیش از پیش به اهداف والای خود دست یابند.

۳. ۲. مهارت‌افزایی اجتماعی

دین مبین اسلام برای این موضوع اهمیت زیادی قائل شده و آیات و روایات بسیاری حول این محور بیان گردیده است. هم چنین نیازهای مادی و معنوی، انسان

را به زندگی اجتماعی کشانده است. هر فردی جهت بهره‌مندی از خدمات مادی و معنوی دیگران، نیازمند به کارگیری انواع مهارت‌های اجتماعی است. چون بدون این مهارت‌ها، شالوده زندگی اجتماعی از هم می‌پاشد. از این رو توجه به انواع مهارت‌های اجتماعی از نظر قرآن و حدیث برای افراد در نهادهای مختلف اجتماعی امری کلیدی است که بر تمام اعضای جامعه لازم است از این اصول مهارتی که اساس قوام جامعه را تشکیل می‌دهد، پیروی نمایند.

مهارت‌های اجتماعی طلاب را می‌توان در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بیان کرد.

۱. ۲. ۳. مهارت اقتصادی

مهارت‌افزایی طلاب در زمینه اقتصادی را می‌توان در مواسات و کارآفرینی بیان نمود.

یک. مواسات

در زمینه مواسات آیات و روایات فراوانی وجود دارد که به این اصل مهم پرداخته است.

انفاق و کار نیک موجبیت خداوند متعال را به دنبال خواهد داشت. چنان که در آیه ۱۹۵ سوره مبارکه بقره آمده است: «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»؛ و در راه خدا انفاق کنید و خود را با دست خود به هلاکت نیفکنید و نیکی کنید که خدا نیکوکاران را دوست دارد.

امام محمد باقر علیه السلام یکی از بایسته‌های رفتاری مؤمنان در عصر آخرالزمان را در مواسات برشمرده و آن را مصداق عمل صالح معرفی می‌کند. حضرت ذیل سوره عصر می‌فرمایند: «منظور از «والعصر»، عصر خروج قائم عجل الله تعالی فرجه الشريف است».

«إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ» (العصر / ۱)؛ همانا انسان در خسران است؛ یعنی در بین ما دشمنان دچار خسران هستند و منظور از عمل صالح در فراز «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» مواسات و یاری‌رسانی به برادران مؤمن است (شیخ صدوق، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۶۵۶).

دو. کارآفرینی

بنا به عقیده بسیاری از اقتصاددانان رشد و توسعه اقتصادی به ایجاد اشتغال وابسته است. اما از میان عوامل موجود در ایجاد اشتغال، نقش مهارت‌آموزی و کارآفرینی بسیار برجسته است؛ زیرا بسیاری از کشورها برای ایجاد شغل و افزایش اشتغال تأکید بسیاری بر این دو موضوع دارند.

با تحقیق در متون دینی به آیاتی از قرآن کریم و احادیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام برمی‌خوریم که نشان از عمق توجه دین مبین اسلام به مقوله کارآفرینی دارد.

کار در فرهنگ کارآفرینی مصداق استقلال‌طلبی در امور مدیریتی و اقتصادی است، اما در فرهنگ اسلامی مصداق استقلال در امور فکری، معنوی و ولایی است و استقلال در این مکتب استقلال مؤمنین است نسبت به کافران.

قرآن کریم می‌فرماید: «الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِئْتَهُمْ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا». (نساء / ۱۳۹). همانان که غیر از مؤمنان، کافران را دوستان [خود] می‌گیرند. آیا سربلندی را نزد آنان می‌جویند؟ [این خیالی خام است،] چرا که عزت، همه از آن خداست.

در روایتی از حضرت رسول صلی الله علیه و آله بر نوآوری در کار تأکید شده آن جا که حضرت می‌فرمایند: «خداوند بنده مؤمنی را دوست دارد که دارای حرفه و پیشه جدیدی باشد» (پابنده، ۱۳۸۳، ص ۷۵۰).

بنابراین در راستای اصل توحید که حق حاکمیت را از آن خدا می‌داند، افرادی هم که از جانب او - اداره و مدیریت جامعه را بر عهده می‌گیرند- مسئولیت دارند در امور اجتماعی، سیاست‌گذاری و تنظیم امور اقتصادی و حرفه‌ای در سطح کلان، متناسب با شرایط و مقتضیات زمان و مکان، تدبیر کنند و به کارآفرینان مجال بروز استعداد دهند و محوریت عدالت را بر آبادانی، کشف استعداد (کارآفرینان)، انجام کارهای نیک و پاینده قرار دهند و این مهم، میسر نمی‌شود مگر با شناخت و داشتن برنامه‌ای که خداوند کریم ارسال پیامبران از کارگاه آفرینش را مثال و شاهد می‌آورد؛ مانند ابراهیم، لوط، اسحاق و یعقوب... (شوری/ ۱۵؛ حشر/ ۷؛ انبیا/ ۷۲؛ مریم/ ۵۴- ۵۵؛ توبه/ ۱۰۳).

بر این اساس هر جامعه‌ای به بخش‌های مختلفی تقسیم می‌شود که هر یک نیازهای خاص خود را دارد و باید به آن‌ها پاسخ داده شود. یکی از مهم‌ترین کارهایی که کارآفرینان انجام می‌دهند، شناسایی نیازها و پاسخگویی به آن‌هاست. حوزه‌های علمی باید طلاب را برای کارآفرینی و ایجاد اشتغال در بخش‌های مختلف جامعه مهیا کنند و این مهم، نیازمند تدابیر فرهنگی و حمایت‌های مالی است.

۲.۲.۳. مهارت سیاسی

حوزه‌های علمی باید مهارت‌های لازم سیاسی اجتماعی را در کنار دروس معمول به طلاب آموزش دهند و در این زمینه طلاب را توانمند سازند. واژه سیاسی از نظر لغت کاربردهای مختلف و معانی گوناگونی دارد، از جمله حکم راندن، اداره امور مملکت و عدالت و داوری (معین، ۱۳۷۵، ذیل واژه سیاست). یکی از مباحثی که در قرآن کریم به آن اهمیت خاصی داده شده، مباحث سیاسی است. یک مسأله مهم و اساسی یعنی ارتباط دین و سیاست را می‌توان در معارف قرآن کریم به وضوح یافت.

از جمله در آیات ۲۱ و ۵۶ سوره یوسف، ۸۴ سوره کهف، ۵۵ سوره نور و دیگر آیات.

علاوه بر این می‌دانیم که یکی از موضوعات مورد تأکید مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی)، در چند سال اخیر تأکید رفتار جامعه اسلامی بر اساس «بصیرت» است. با مطالعه زندگی سیاسی-اجتماعی امامان (علیهم‌السلام)، به ویژه زندگی سیاسی-اجتماعی امام علی (علیه‌السلام)، این نتیجه حاصل می‌شود که دغدغه ایشان و همه اهل بیت (علیهم‌السلام) بصیرت‌بخشی به مردم در عرصه‌های سیاسی-اجتماعی بوده است که نشانگر این است که مشکل اصلی جامعه اسلامی، نبود بصیرت در این عرصه‌هاست. از این رو، امیرمؤمنان (علیه‌السلام) به مردم کوفه می‌فرمایند:

«ای مردم کوفه! من به سه خصلت (که در شما هست) و دو خصلت (که در شما نیست) به غم و اندوه مبتلا گشته‌ام (آن سه که در شما هست): کرانی هستید دارای گوش (گوش دارید، اما سخنان مرا نمی‌شنوید)، گنگانی هستید دارای زبان و کورانی هستید دارای چشم. (آن دو که در شما نیست): در برخورد با دشمن برادرانی راستگو و هنگام بلا و سختی برادرانی مطمئن نیستید...» (نهج البلاغه، خطبه ۹۷).

بنابراین یکی از مهارت‌های سیاسی «بصیرت» است. منظور از «بصیرت»، نوعی بینش عمیق درباره حق و حقیقت است که در رفتارهای فردی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... بروز و نمود دارد و موجب می‌شود انسان در همه عرصه‌ها، به ویژه عرصه اجتماعی-سیاسی، رفتاری همسو با حق داشته باشد (برهان، ۱۳۹۷، ش ۵، ص ۶۵).

ضرورت بصیرت از این روست که در گذر تاریخ، جوامع گوناگون بشری، با شرایطی روبه‌رو شده‌اند که حق و باطل در هم آمیخته بوده و آنان دچار فتنه‌های بزرگ شده‌اند؛ فتنه‌هایی که پیامدش انحراف مردم از مسیر حق بوده است. در این

میان جوامع اسلامی نیز از این حادثه مصون نمانده‌اند. دشمنان اسلام با آمیختن حق و باطل و ایجاد شک و شبهه در دل‌ها و نیز به تاراج بردن فکر و فرهنگ اصیل اسلامی در پی آنند که اهداف شوم خود را عملی کنند. فضای فتنه را فضای شبهه می‌گویند؛ چرا که فتنه‌گران در این فضا، باطل را شبیه حق، جلوه می‌دهند.

از آنجا که در جریان فتنه، نقش افکار عمومی در شکل‌گیری و پایداری یا زوال حکومت‌ها و جریان‌ها انکارناپذیر است، (نقیب زاده، ۱۳۷۹، صص ۲۲۸-۲۳۰) آنان باید در ساحت شناخت و بینش، گرایشی و کنشی بصیرت کامل داشته باشند تا از آزمون‌های الهی و فتنه‌ها سرفراز بیرون آیند. البته خواص جامعه، نقش بسزایی در بصیرت‌بخشی به افکار عمومی ایفا می‌کنند. آنان با بصیرت‌بخشی، دشمنان حق را در سوءاستفاده از غفلت و ساده‌دلی مردم جامعه اسلامی ناکام می‌گذارند.

پیامد رفتار مبتنی بر بصیرت در جامعه اسلامی، چیزی جز زمینه‌سازی برای تحقق آرمان همیشگی بشر نیست؛ آرزویی که به دست توانمند مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف عملی خواهد شد و این رسالت از مهم‌ترین مهارت‌های سیاسی برای توانمندسازی طلاب در مدیریت بحران است (رک. همان).

۳.۲.۳. مهارت فرهنگی

مهارت‌افزایی اجتماعی و فرهنگی طلاب را می‌توان در زمینه ساده‌زیستی و مشورت بررسی و بیان نمود.

یک. ساده‌زیستی

ساده‌زیستی مورد نظر اسلام عبارت است از عدم وابستگی به مظاهر دنیا و رهایی از تجملات و تشریفات زائد زندگی و بی‌پیرایه بودن که در مقابل آن، تجمل‌گرایی و رفاه‌زدگی است.

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «هرکس شهوتش افزون شود، فرجش افزون گردد» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۸۷).

پیام آوران الهی که دل به دنیا نبسته و از شهوات رسته بودند، در همه وجوه زندگی به سادگی پایبند بودند.

حضرت علی علیه السلام در خطبه ۱۶۰ نهج البلاغه رسول خدا صلی الله علیه و آله را چنین توصیف می‌نماید: «دنیا به رسول گرامی صلی الله علیه و آله پیشنهاد شد، او از پذیرش آن امتناع ورزید و دانست که خداوند سبحان چیزی را دشمن داشته، او هم آن را دشمن داشت و خداوند چیزی را کوچک شمرده، او هم آن را کوچک شمرده».

با ساده زیستن صراط مستقیم حق، به آسانی طی خواهد شد. از این رو رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «نَجِي الْمُخْفُونِ»؛ سبکباران بهتر به مقصد می‌رسند و اهل نجاتند (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۴، ص ۵۵).

دو. مشورت

مشورت به معنای استخراج رأی صحیح است؛ یعنی این که انسان در مواقعی که درباره کاری رأی صحیح از خود ندارد به دیگری مراجعه کند و از او رأی صحیح بخواهد.

آیات کریمه قرآن و ده‌ها حدیث، سفارش کرده‌اند در زندگی فردی و اجتماعی اساس کار بر مشورت با افراد عالم، عاقل، متدین، خیرخواه با تجربه تنظیم شود.

باید این را نیز دانست که هر چه کار و تصمیم مهم‌تر باشد، جایگاه مشورت نمایان‌تر است.

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ» (شوری/ ۳۸)؛ و کسانی که [ندای] پروردگارشان را پاسخ [مثبت] داده و نماز برپا کرده‌اند و کارشان در میانشان مشورت است و از آنچه روزی‌شان داده‌ایم، انفاق می‌کنند.

و نیز امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «لا مَظَاهِرَةَ أَوْثَقُ مِنَ الْمَشَاوِرَةِ»؛ هیچ پشتیبانی اطمینان‌بخش‌تر از مشورت نیست (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۲، ص ۱۰۴).

بنابراین مشورت‌گرفتن تلاش برای جمع‌کردن عقل‌ها و به تکامل رساندن تدبیرهاست. کاهش خطا، افزایش امنیت کاری، بهبود بخشیدن به امور، لذت بردن از تلاشی که انسان‌ها می‌کنند، دوری از دوباره کاری و موازی کاری، احساس پیروزی و بالندگی و غرور، قدرشناسی از نعمت عقل و استفاده از همه نعمت‌ها در همه زمینه‌ها میوه‌هایی هستند که از باغ خردورزی چیده می‌شوند.

در کشورهای پیشرفته، اصل اسلامی و مهم مشورت، مشاوره‌گرفتن، مشاور داشتن و اهمیت دادن به خرد جمعی یک اصل اساسی در پیشرفت است. پیچیدگی‌های زندگی امروز و پیوستگی‌هایی که علوم را در بعضی از زمینه‌ها به هم وابسته کرده، ضرورت مشاوره‌گرفتن و مشورت دادن را روشن می‌سازد.

از این رو یکی از مسائلی که فعالان فرهنگی با آن روبه‌رو هستند این است که گاهی مخاطبین و یا کادر اجرایی‌شان برای مشورت به آن‌ها مراجعه می‌نمایند. طلاب به عنوان مشاوران دینی و فرهنگی در عرصه مشورت، لازم است توانمندی لازم را کسب کنند.

نتیجه

بر اساس آنچه گفته شد مدیریت بحران مجموعه‌ای از چاره‌جویی‌ها و تصمیماتی است که در مقابله با بحران به کار می‌آید و هدف آن کاهش روند، کنترل و رفع بحران است. مدیریت بحران شامل برنامه‌ها، ایجاد ساختارها و تدوین مقرراتی است که منجر به کمک و یاری‌رسانی به دولت و سازمان‌های غیردولتی در برخورد با حوادث می‌شود.

یکی از نهادهای دینی که می‌تواند در بحران‌ها به کمک اجتماع و مردم و دولت بیاید، حوزه‌های علمیه و طلاب هستند. حوزه‌های علمیه باید علاوه بر تعلیم درس‌های حوزوی به طلاب با شناسایی استعدادها و توانایی‌ها، آنان را برای رویارویی با بحران‌ها و حوادث آماده سازد.

یکی از نقش‌های حوزه‌های علمیه، توانمندی طلاب در عرصه علمی است که با آگاهی‌بخشی در عرصه اعتقادی، اخلاقی و فقهی طلاب میسر می‌شود. بر این اساس با آگاهی‌بخشی به طلاب در زمینه نجات جهان توسط منجی، توجه به آزمایش‌های الهی، حسن خلق، توجه به نیازهای زمان در مواجهه با مسائل فقهی و... طلاب در عرصه علمی توانمند می‌شوند.

حوزه‌های علمیه در عرصه عملی نیز باید مهارت‌های فردی و اجتماعی را در طلاب تقویت کنند که این مهارت‌ها در عرصه فردی نیازمند تقویت مهارت قاطعیت و دوراندیشی و در عرصه اجتماعی نیز شامل مهارت‌افزایی در زمینه اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است.

بر این اساس حوزه‌های علمیه نقشی فراتر از پرورش دانشجو دارند. آنان باید در عرصه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی با شناخت توانایی‌هایی طلاب در زمینه‌های مختلف آن‌ها را در بخش‌ها و سطوح مختلف جامعه به کار گیرند.

منابع

* قرآن کریم.

** نهج البلاغه.

۱. ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی؛ **کمال الدین و تمام النعمه**، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲.
۲. ابن سینا؛ **الشفاء - الهیات**، قم، مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۳. بدری، علی؛ **مدیریت بحران، اصول و روش‌های مقابله**، تهران، نور علم، ۱۳۹۷.
۴. برقی، احمد بن محمد؛ **المحاسن**، قم، المجمع العالمی لاهل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۶ق.
۵. برهان، مهدی؛ **شاخص‌ها و مؤلفه‌های بصیرت سیاسی**، مجله معرفت سیاسی، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ش ۵، ۱۳۹۷/۱۰/۹.
۶. پاکزاد، عبدالعلی؛ **ابتلاء و آزمایش در قرآن**، پژوهش‌های قرآنی، ۱۳۸۷، ش ۵۴ و ۵۵، ویژه‌نامه قرآن و مهندسی فرهنگی.
۷. پاینده، ابوالقاسم؛ **نهج الفصاحه**، قم، انصاریان، ۱۳۸۳.
۸. تقوی، رضا؛ **مدیریت اسلامی**، تهران، نخیل، ۱۳۸۶.
۹. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ **تصنیف غررالحکم و دررالکلم**، قم، مؤسسه انتشاراتی امام عصر علیه السلام، ۱۳۸۱.
۱۰. حاج سید جوادی، احمدصدر؛ **دائرة المعارف تشیع**، ج ۶، تهران، نشر سعید محبی، ۱۳۷۵.
۱۱. حبیبی، حمید؛ **توانمندسازی و امنیت فرد و جامعه از دیدگاه قرآن کریم**، ش ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن؛ **وسائل الشیعه**، ج ۱۱، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۲.

۱۳. دسترنج، حکمت الله؛ **توانمندسازی و فناوری اطلاعات**، مجله تدبیر، ش ۱۴۵، ۱۳۸۳.
۱۴. سید بن طاووس؛ **اللهوف**، ترجمه محمداسکندری، تهران، نشر آرام دل، ۱۳۹۵.
۱۵. طوسی، محمدرضا؛ **مدیریت بحران، ایمن سازی صنایع و معادن**، تهران، مرکز آموزش و تحقیقات صنعتی ایران، ۱۳۹۱.
۱۶. فولادوند، محمدمهدی؛ **ترجمه قرآن فولادوند**، تهران، دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، ۱۴۱۵.
۱۷. فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی؛ **المحجة البيضاء**، ترجمه محمدصادق عارف و محمدرضا عطایی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب؛ **اصول کافی**، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.
۱۹. مجلسی، محمدباقر؛ **بحار الأنوار**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶.
۲۰. معین، محمد؛ **فرهنگ فارسی**، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
۲۱. موسوی خیمنی، روح الله؛ **چهل حدیث**، تهران، مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام، ۱۳۷۸.
۲۲.؛ **رساله توضیح المسائل**، تهران، مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام، ۱۳۶۸.
۲۳. موسوی نسب، جعفر؛ **ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن**، تهران، چاپ ارزشمند، ۱۳۸۵.
۲۴. نراقی، محمدمهدی؛ **جامع السعادات**، بیروت، اعلمی، بی تا.
۲۵. <http://ensani.ir>
۲۶. <https://www.farsnews.i>
۲۷. <http://ensani.ir>
۲۸. <https://rasanews.ir>
۲۹. <http://pajoohe.ir>
۳۰. <https://www.hawzahnews.com>
۳۱. <https://article.tebyan.net>